

Philosophy of Education: Main Methodological Vectors of Moulding the Person of the Future in Higher Education

Galyna Berehova — Doctor of Philosophical Sciences, Professor
Kherson State Agrarian University
(Kherson, Ukraine)

E-mail: gberegova@meta.ua

The paper discusses the main methodological vectors of the world outlook moulding of the person of the future in higher school required with time and defined with the state of the modern higher education in Ukraine, external and internal social and economic, political and cultural processes.

The necessity of moulding a new (modern) practical world outlook of the young person in higher school, — the world outlook, which would embrace professional activity wider; joining in harmony the general values of the social system, is confirmed.

The strategic approaches to the educational-and-bringing up system of higher educational establishments are outlined, the main methodological vectors of moulding the world outlook of the person of the future in higher school are determined.

The first of such vectors is the correlation of moral grounds of our modern society (and of the personality in it) with the polyphony of global transformations, and thus taking into consideration the constant changes in the moral status of the modern young person in the contemporary educational spaciousness as the result of influence of general ethical processes in the world (social constructivism, cultural determinism, the negation of the individual identity, non-acceptance of traditionalism, the negation of the universalism of ethical principles, unrecognition of the transcendental origin of ethical norms).

The second vector of moulding the world outlook of the person of the future is the humanization and humanitarization of higher school, which can, in the unity of synergetic character; help the humankind move away from the consumer's attitude to the nature and society.

It is mentioned that the humanization and humanitarization of higher education can be deepened by means of the humanitarian disciplines which give the whole idea about the person-nature-society and the sense of the person's existence, reached by regulating the richness of content of the educational material directed to education of love for mankind and nature and social and pedagogical result via imbibing the whole educational-and-bringing up environment with an equal dialogue with a teacher loving mankind.

The third vector of moulding the world outlook of the person of the future is a moral philosophy as the way of enrichment of life experience, widening of the personality's moral consciousness and bringing up "all the human in the personalit", and also a methodological landmark of the whole modern educational spaciousness and the grounds of the valuable-normative model of the world outlook of the person of the future.

Much attention is given to the constant necessity of elaboration of new concepts of the philosophy of education in connection with the always changing world and an urgent need to teach and educate new generations — people of future, able to solve global problems of the mankind all the time.

Key Words: philosophy of education, world outlook of the person of the future, moral status of personality, humanization, humanitarization, moral philosophy, educational spaciousness

© Berehova, Galyna, 2017

Філософія освіти: основні методологічні вектори формування світогляду людини майбутнього у вищій школі

Галина Берегова — доктор філософських наук, професор
Херсонський державний аграрний університет
(Херсон, Україна)

У роботі розглянуто основні методологічні вектори формування світогляду людини майбутнього у вищій школі, продиктовані вимогами часу та визначені станом сучасної вищої освіти в Україні, зовнішніми й внутрішніми соціально-економічними, політичними й культурними процесами.

Стверджується необхідність формування нового (сучасного) практичного світогляду молоді людини у вищій школі, — світогляду, який більш широко охоплював професійну діяльність, гармонійно поєднуючись із загальними цінностями соціальної системи. Окреслено стратегічні підходи до освітньо-виховної системи вищих навчальних закладів, продиктовані не тільки вітчизняними соціально-економічними процесами, а й світовими проблемами.

Визначено основні методологічні вектори формування світогляду людини майбутнього у вищій школі: 1) співвіднесення моральних засад сучасного вітчизняного суспільства (й особистості в ньому) із поліфонією глобальних трансформацій, врахування у вітчизняному освітньому просторі постійних змін у моральному статусі сучасної молоді людини унаслідок впливу загальносвітових процесів етичного характеру; 2) гуманізація й гуманітаризація вищої освіти, котрі в єдності синергетичного характеру можуть забезпечити відхід людства від споживацького ставлення до природи й суспільства; 3) моральна філософія як шлях розширення моральної свідомості особистості й виховання «людського в людині», а також методологічний орієнтир усього сучасного освітнього простору та підґрунтя ціннісно-нормативної моделі світогляду людини майбутнього.

Акцентується увага на постійній необхідності розробки все нових і нових концепцій філософії освіти у зв'язку із постійно змінюваним світом і нагальною потребою навчати й виховувати постійно нові покоління (формуючи при цьому світогляд людини майбутнього) і вирішувати глобальні проблеми людства одночасно.

Ключові слова: філософія освіти, світогляд людини майбутнього, моральний статус особистості, гуманізація, гуманітаризація, моральна філософія, освітній простір

Сучасна теорія та практика вищої освіти, з урахуванням коеволюційного розвитку суспільства й освіти у постійно змінюваних умовах життя людства, закономірно наштовкує педагогів-практиків і науковців-теоретиків на постійну необхідність розробок нових концепцій філософії освіти для вищої школи з орієнтацією на соціальний і педагогічний результат — формування нового, сучасного, практичного світогляду особистості. Пропонована нами прагматистсько-інструменталістська концепція, як уже зазначалося у попередніх (першій і другій) частинах статті «Філософія освіти: прагматистсько-інструменталістська концепція формування людини майбутнього», вибудовується на засадах світоглядно-формуючого потенціалу філософського знання, спрямована на вироблення світоглядних позицій людини майбутнього з установками морально-етичного характеру й обов'язкове піднесення рівня її духовності [Берегова, 2016: 31-45].

З огляду на вище викладене, вбачаємо необхідним у третій частині тексту визначити основні методологічні вектори формування світогляду людини майбутнього, зокрема у вищій освіті.

Частина 3

Основні вектори формування світогляду людини майбутнього

Насамперед слід ще раз підкреслити визначальну роль філософії освіти в сучасному соціокультурному й освітньому просторі, покликану вирішувати найважливіші стратегічні проблеми як окремого народу, так і всього людства: 1) визначати засади світоглядних позицій людини майбутнього, надаючи розуміння справжнього смислу буття, 2) поставати дослідницькою галуззю педагогіки, висуваючи нові орієнтири для реорганізації системи освіти, артикуючи нові ціннісні ідеали й обґрунтовуючи нові проекти освітніх систем. На цьому слушно акцентують увагу вітчизняні науковці: Віктор Андрущенко (Viktor Andrushchenko), Олег Базалук (Oleg Bazaluk), Володимир Бех (Volodimir Beh), Ірина Добронравова (Irina Dobronravova), Костянтин Корсак (Kostyantyn Korsak), Сергій Клепко (Sergiy Klepko), Марія Култаєва (Mariya Kultraeva), Владлен Лутай (Vladlen Lutay), Микола Михальченко (Mikola Mihalchenko), Віктор Огнев'юк (Viktor Ognev'yuk), Ірина Радіонова (Irina Radionova), Надія Скотна (Nadiya Skotna), Ірина Степаненко (Irina Stepanenko), Світлана Черепанова (Svitlana Cherepanova), Алла Ярошенко (Alla Yaroshenko) й ін..

Сучасні філософи освіти одноставно підкреслюють значущість філософії освіти для педагогів, визначаючи її специфіку як таку, що припускає сумніви педагогів у цінності освітніх зусиль, визначає для педагогів місце процесу «у фундаментальному порядку речей» (причому в гармонічному співвідношенні із цим порядком) і приводить педагогів у результаті до розуміння вищої мети власної освітньої діяльності. Одночасно з цим, на думку Джона Солтиса (Jonas Soltis), філософія освіти — це «філософські дисципліновані методи мислення ... корпус доведених технік аналізу, аналізу аргументації й теоретичної побудови — для вирішення проблем освіти» [Jonas Soltis, 1978: 21]. (Американсько-європейська система освіти трактує філософію освіти як філософську дисципліну, що орієнтує, сплановано впливає, наперед передбачивши ідеальний образ, заради якого і здійснюється вплив як на конкретну людину, так і на мікро- та макросоціальні групи.)

Часто сучасні дослідники філософії освіти, наслідуючи західну традицію, намагаються надати філософським ідеям безпосередньої практичної значущості й тим самим просто замінити «застарілу» педагогіку філософією освіти. Переконливу критику такого підходу подає Леонід Ваховський (Leonid Vahovskiy), який вважає, що погляд на філософію як на інструментальний засіб небезпечний для самої філософії, оскільки її завдання полягає не в досягненні практичних результатів, а в забезпеченні нового рівня розуміння проблем освіти й виховання [Ваховський, 2002: 2]. Погоджуючись із цим твердженням, слід зазначити, що новий рівень розуміння та подальшого вирішення проблем освіти й виховання за допомогою узагальнених підходів і методів філософії передбачає, на нашу думку, передусім зміни у змістовому наповненні вищої освіти шляхом цілеспрямованого відбору навчального матеріалу, що, все ж таки, не може здійснюватися без прагматичного підходу до навчання, тобто без урахування досягнення практичних результатів навчально-виховної діяльності.

Нині в Україні філософія освіти постає як сукупність світоглядних теорій чи ідей, що зумовлюють методологію виховання й навчання, становлення відповідного типу особистості. Притому одні дослідники надають перевагу філософії, а отже, — філософствують про освіту, інші пріоритетною у цій парі вважають педагогіку, здебільшого розмірковуючи про процеси навчання та виховання, деякі намагаються

охопити й філософську, і педагогічну проблематику одночасно й у зв'язку з цим активно досліджують шляхи оновлення вітчизняного освітнього дискурсу, торкаються проблем формування практичного світогляду особистості в змінюваному світі.

Так, на думку Віктора Андрущенка (Viktor Andrushchenko), Василя Кременя (Vasyl Kremyn), Миколи Михайлова (Mikola Mihajlov) та ін., філософія освіти розвивається у межах соціальної філософії, утворюючи комплексне та міжгалузеве вивчення системи освіти: вона поєднує зовнішні щодо системи освіти соціальні науки з внутрішніми — педагогікою. У широкому розумінні предмет філософії освіти — не лише філософське осягнення самого процесу отримання знань, умінь і навичок, а й більшою мірою масштабне вивчення культурних досягнень та цінностей, покликаних задовольняти потреби системи освіти.

Сергій Клепко (Sergiy Klepko) пропонує не вкладати освіту в жодне «прокрустове ложе» — чи то філософії, чи педагогіки, чи аналітичного політичного документа, а міждисциплінарно досліджувати її закономірності, виявляти внутрішні зв'язки та зовнішні детермінації, впроваджувати в практичну діяльність органів управління і освітніх закладів сучасну методологію аналізу політики [Клепко, 2006: 11].

Окрім того, філософія доповнює педагогіку тим основним, чого їй бракує — масштабним баченням соціальних трансформацій і домінуючими у даному історичному періоді світоглядними концепціями, з-поміж яких важливо виділити планетарно-космічну. Саме розуміння кожною людиною закономірності свого виникнення в структурі світобудови дає можливість шукати відповідь на одвічні філософські запитання про сутність людського життя, сенс людського буття, мету людської діяльності, перспективи розвитку людського суспільства тощо.

Як бачимо, так чи інакше, філософії освіти судилася нелегка, але почесна місія — визначати шляхи формування світогляду майбутніх поколінь, зокрема через освітні інституції, а також окреслювати яким може бути той новий, практичний світогляд людини майбутнього.

Моральний статус сучасної особистості

Світоглядні установки особистості та моральний статус цієї особистості взаємозумовлюються та взаємоперетинаються у розрізі основних компонентів світогляду: пізнавальних, ціннісно-нормативних, емоційно-вольових і практичних, що набувають форм поглядів, переконань, принципів, ідеалів, цінностей, вірувань, життєвих норм і стереотипів. Світогляд — це передусім процес чуттєво-практичного відношення людини до світу, що виявляється в таких формах, як відчуття, сприйняття та уявлення; чуттєве сприйняття дійсності, органічно поєднуючись із раціональними формами мислення, сприяє формуванню певного узагальненого погляду людини на світ, події і явища об'єктивної дійсності. Звідси випливає, що світогляд — це не просто знання, а й певні духовні утворення; він надає людині разом зі знаннями про закони різних сфер її діяльності ще й ставлення до них, а тому можна стверджувати, що світогляд поєднує в собі певні інтелектуально-розумові й почуттєво-емоційні компоненти та синтезує цілу низку інтелектуальних утворень: знання, бажання, інтуїцію, віру, надію, життєві мотиви, мету тощо.

Ураховуючи специфіку філософського знання у формуванні світогляду, варто підкреслити загальність філософських понять і принципів: на відміну від приватних

наук, які вивчають певні фрагменти світу, філософія вивчає світ у цілому. Із такою загальністю пов'язана абстрактність її основоположень і рефлексивність, котра означає, що для філософа предметом міркувань є сама людина та її діяльність у світі. Окрім того, філософія поряд з об'єктивним знанням є суб'єктивно-особистісним переконанням людини, адже служить засобом пояснення й орієнтації людини у світі: саме сукупність філософських знань і формує світогляд людини. Також філософія плюралістична (містить різні авторські версії вирішення одних і тих же «вічних проблем») і практична наука (відповідає на головне запитання стратегії життя, визначене Іммануїлом Кантом (Immanuel Kant): яким треба бути, щоб бути людиною). Окремими дослідниками філософія визнається не тільки наукою, а й мистецтвом, що виявляється насамперед не у філософствуванні, а в реальному житті відносно досягнення міри, гармонії та досконалості.

Філософія розглядає проблеми граничного (прикінцевого), абстрактного й найбільш загального характеру буття: проблеми природи існування, пізнання, моральності, розуму й призначення людини. Проникнення у світ філософії з цієї позиції — і є шлях до філософського розуміння світу, що дають передусім усвідомлені знання «єдиного в усьому», які відрізняються від знання окремих речей, — саме філософськими знаннями оперує (мислить) людина для пояснення багатьох явищ і предметів. Таким чином, філософське пізнання дає людині можливість створити в уяві розуміння картини світу, а її предметна специфіка (відношення «людина — світ») полягає в узагальненості інформації з точки зору основного питання світогляду про взаємовідносини людини та світу, а отже, постає майже неозорим, безмежним і певною мірою невизначеним явищем.

Становлення нової особистості як цілісного суб'єкта культури передбачає передусім формування ціннісних компонентів її світогляду, що визначається розумінням філософського знання як особливого духовного явища й виявленням його місця в системі культури, його співвідношення з іншими духовними явищами (формами суспільної свідомості) — наукою, мистецтвом, релігією і ін. Звідси випливає, що система освіти (від концепції до змістовного наповнення) повинна максимально повно враховувати й відтворювати специфіку духовності: лише в цьому випадку вона ефективно зможе вирішити завдання формування етичної та соціально відповідальної особистості.

Проте життя не стоїть на місці: зміна ціннісних установок, а отже, і морального статусу особистості, відбувається постійно — зі зміною поколінь. І наш час — не виняток: у постмодерному просторі відбувається зміна морального статусу сучасної особистості, котрий залежить від закономірного впливу загальних (глобальних) процесів етичного характеру та тенденцій.

Аналізуючи моральну регламентацію та регуляцію в сучасному суспільстві, Віктор Савельєв (Viktor Savelev) визначає основні етичні ідеї постмодерного простору, серед яких називає, по-перше, соціальний конструктивізм (все частіше звучить припущення, що моральна філософія реально не існують, а конструюються суспільством) і культурний детермінізм (мислення ж, безумовно, визначається мовою, а отже, мораль — це лише «мета-оповідання», метанаррація [Савельєв, 2005: 325-326]). Також має місце в житті сучасного суспільства й відповідної цьому суспільству особистості заперечення традиціоналізму й універсалізму, і це стверджується в багатьох концепціях: етичних принципів універсального людства не існує, оскільки кожна культура утворює власну реальність, включаючи і мораль; традиційні ж моральні цінності є канонами пригноблення й насилля.

На освітньо-виховні процеси не може не впливати і культурний синкретизм, адже соціальні зміни, технічний прогрес і нова ідеологія, сформована на базі сучасних гуманітарних наук, підірвали принцип пріоритету національної культури: оскільки кожна з культур має своє мислення та свій спосіб життя, то втрачає сенс питання про переваги тієї чи іншої культури, нині пропонуються й набувають розповсюдження так звані ідеалізовані культурні стереотипи.

Також у сучасному суспільстві абсолютизовано пріоритет прав особистості над суспільними інтересами, натомість стверджується відносний характер істини та проголошується принцип толерантності як головна моральна чеснота. Роль особистості мінімізується, оскільки головним суб'єктом життєдіяльності стає не індивід, а група: людина існує передусім як член групи, підпорядкований «груповій моралі корпоративного типу» [Бодріяр, 2004: 270].

З огляду на зазначені вище причини сучасного «нівелювання» моральних цінностей, можна виділити ще й неможливість визначення ієрархії моральних цінностей через специфічний для нашого часу культурний простір, що визначається «програмовано плюралістичним ацентризмом» [Савельєв, 2005: 219]. Звідси, відповідно, випливає принципова можливість використання альтернативних і навіть взаємовиключних стратегій поведінки особистості, які не підлягають жодній моральній оцінці (наприклад, одностатевий шлюб, коли беруться на виховання діти). Крім того, моральні явища отримують статус фактичної події, адекватна інтерпретація якої передбачає її розгляд як унікальної, одиничної, що означає відмову від будь-яких моральних і аксіологічних вимірів та етичних кодексів.

Слід відзначити формування таких рис сучасної особистості, як самотність, відчуження, втрату сенсу життя. Молода людина зачасти не може визначитися не тільки з ієрархією моральних цінностей, а й з пріоритетом цінностей взагалі: така особистість прагне одночасно самотності й колективізму. Пошуки виходу з цього стану відбуваються або через втечу від духовно спорожненого внутрішнього життя у життя зовнішнє, громадське, або через алкоголь, наркотики, сексуальні девіації тощо.

Сучасна філософія моралі заперечує трансцендентне походження етичних норм, стверджуючи, що абсолютних моральних постулатів не існує. А оскільки немає моральної регуляції й не існує підґрунтя для морального переконання, сторона, яка має більшу силу, перемагає — і тоді починає панувати свавілля Уряд, наприклад, стає носієм безмежної влади, на яку не поширюється ні закон, ні мораль. Для молодого людини заперечення всіх зовнішніх моральних абсолютів на користь суб'єктивності може означати тріумф ірраціональності, спалах шаленства, нестримного терору тощо. А якщо до цього додати ще деякі аморальні за своєю суттю явища сучасності (проституція, безробіття, наркоманія, дитяча безпритульність, розквіт корупції, організована злочинність), які стали наслідком синтезу посткомунізму й постмодернізму зокрема в Україні, то тоді слід говорити й про пріоритет західних цінностей масового споживання, й інертний вплив «пострадянського» офіційного атеїзму, надання переваги релятивістській моралі, заперечення абсолютних цінностей і матеріалістичний культ збагачення.

Специфічна зміна морального статусу особистості відбулася внаслідок поширення на теренах України «постмодерної модель доброчинності»: бідні набули статусу соціальної субкультури, яка потребує захисту, а це своєю чергою призвело знецінення етики й руйнування традиційної моралі. Так, наприклад, зникли економічні стимули брати шлюб і створювати сім'ю, субсидії морально принизили працездатних громадян

і сприяли розповсюдженню наркоманії, алкоголізму й насилля. Соціальна допомога призвела зростання залежності громадян від держави, що вилилося у згортання демократії та посилення тоталітарних тенденцій у суспільстві.

Моральні ціннісні особистості в освітньому просторі знаходяться в прямій залежності від пануючих у цьому ж суспільстві етичних настанов, що визначаються міжнародним статусом держави. Так, наприклад, Україна, як національна держава, у процесі глобалізації може ізолювати себе зсередини чи виявити активність у зовнішній сфері й заново визначати та формувати свою політику в глобальних масштабах переплетень, діалогів і конфліктів. І ці процеси не можуть не відбитися на особистісних орієнтаціях громадян у всіх сферах їхньої життєдіяльності, основними серед яких є політика, економіка та культура. Саме від них залежить баланс розвитку глобального суспільства й особистості, адже політика є механізмом підтримання стабільності, справедливості й безпеки, економіка — механізмом виробництва благ і ринкового обміну, культура — механізмом відтворення стандартів, цінностей і знань [Коппель, 2011].

Сучасна молода людина (особистість), перебуваючи під впливом цілого комплексу векторів (економічного, політичного, культурного й ін.), випробовує на собі як позитивну, так і негативну дію глобалізаційних процесів. Глобалізація загалом, активізуючи боротьбу за виживання, спричиняє диференціацію, яка генерує конкуренцію націй, народів, релігій, культур, економік, технологій тощо, тобто створює рушій розвитку — конкурентне поле цивілізації. У зв'язку з цим особистість поступово змінює свої значущі риси, якості та моральні орієнтації і стає більш мобільною, інтегрованою у мультикультурний світовий, зокрема інформаційний простір, релігійно, культурно, політично більш толерантною. Водночас зі зміною морально-ціннісних орієнтацій особистості відбувається збільшення контрастності в напрямі маргіналізації-елітизації суспільства, посилення космополітичних тенденцій. Агресивний глобалізм спричиняє появу нових особистостей, які повністю сприйняли технократичні, меркантильні цінності, — далекі від гуманістичних, — що створює небезпеку для цивілізації загалом.

Також слід ураховувати, що бурхливий розвиток цивілізації (освоєння космосу, інформаційна революція, виникнення мікропроцесорної технології тощо) і, разом з тим, передчуття екологічної, а то й антропологічної кризи стимулюють в особистості усвідомлення єдності людства як планетарної спільноти. Так виникає космополітизм як ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетного значення загальнолюдським цінностям і другорядного — національним проблемам. Однак, надаючи пріоритет загальнолюдському, космополітизм зовсім не применшує й не принижує національні проблеми, а надає можливість бути мешканцем певного місця й належати водночас до універсального світу, не заперечуючи при цьому його багатоманітності та своєрідності. До того ж, стверджує Олекса Войтюк (Oleksa Voytyuk), космополітів значно більше в демократичних суспільствах (порівняно з тоталітарними), а також в економічно розвинутих країнах; містечковість властива країнам зі «світової провінції», до яких, мабуть, належить і Україна [Войтюк, 2010].

З огляду на зазначене, безперечним є те, що сучасне вітчизняне суспільство потребує морального відродження: поряд з економічними й політичними реформами, які сьогодні відбуваються в Україні, потрібна ще й революція моральна. Моральне відродження особистості, а через нього й суспільства — найбільш важливий і фундаментальний процес, який буде визначати успіх у усіх інших сферах — економічній, політичній,

культурній. Мораль не переможе, якщо не поєднається із суспільною трансформацією, а реформи зазнають краху, якщо будуть здійснюватися ціною зневажання моралі.

Таким чином, зміна морального статусу сучасної особистості та зазначені домінуючі тенденції суспільства (соціальний конструктивізм; культурний детермінізм; заперечення індивідуальної ідентичності, традиціоналізму, універсалізму етичних принципів, трансцендентного походження етичних норм) є досить потужним поштовхом до розробки нової, у нашому випадку — прагматистсько-інструменталістської концепції філософії освіти для вищої школи.

Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти

Більш повне особистісне самовираження та самореалізація майбутнього фахівця як особистості нині можливі за умови гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Тим паче, що й актуальність формування нового (сучасного) світогляду людини майбутнього нині посилюється необхідністю надавати молодій людині не тільки знання про світ та його закони, а й методологію перетворення цього світу на засадах загальнолюдських цінностей, окреслену гуманізаційними й гуманітаризаційними процесами в освіті, де гуманізація постає стратегічним напрямом реформаційних процесів у системі вищої освіти, гуманітаризація — тактичним прийомом освітньо-виховних процесів, котрі в сукупності можуть забезпечити відхід людства від споживацького ставлення до природи й суспільства.

Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти суттєво сприяє піднесенню морального рівня сучасного суспільства через моральне відродження кожної особистості; фактично, це найбільш важливий і фундаментальний процес, що визначатиме успіх й у всіх інших сферах діяльності — економічній, політичній, культурній. Окрім того, подолання технократично-егоїстичних форм суспільного руху нині можливе за умови дотримання принципу синергійної освіти (плюралізм і релятивізм), заснованому на синтетичній концепції «руху на випередження», що збігається з принципом самоактуалізації гуманістичної педагогіки (синергетичний підхід до освіти й самої людини є цілісним явищем).

На необхідності надання сучасній освіті гуманістичного характеру наполягає Олександр Запесоцький (Alexandr Zapesotskiy), стверджуючи, що метою суспільства повинен постати максимальний розвиток талантів усіх його членів, гуманістичні цінності суспільства повинні превалювати й давати можливість навчатися мірою зміни навколишнього світу, сучасна освіта повинна будуватися за принципом партнерства, а освітні реформи повинні бути спрямовані на створення гуманного суспільства з розвинутою системою безперервної освіти [Запесоцький, 2010]. Його думку щодо гуманізації освіти визнаємо слушною, оскільки саме гуманістичний характер навчання, учіння й виховання майбутніх фахівців формує інтегровану сукупність морально-ціннісних якостей особистості: 1) знання та уявлення людини про принципи гуманізму (добро, співчуття, справедливість, істину, найвищу цінність інших людей тощо), 2) моральні та духовні цінності суспільства й соціального оточення в їх органічному поєднанні з національною історією та традиціями, 3) становлення особистості, здатної до співпереживання (емпатії), готової до гуманістично орієнтованого вибору та інтелігентного зусилля, до реалізації духовної культури, що повинно виявлятися в людяному, шанобливому, доброзичливому ставленні до людей і власне особистості,

у прийнятті відповідальності за власні дії та дії інших, 4) ціннісні орієнтації та стійкі мотиви, що визначають як активну поведінку, так і свідоме прийняття рішень і вибір форми поведінки тощо.

У зв'язку з новими пріоритетами й цінностями виховання гуманістичного типу необхідним постає переосмислення й розвиток концептуальних основ інтеграції у вихованні екологічного гуманізму. Погоджуємося з Галиною Ананьєвою (Galina Ananeva) у тому, що вибір людиною рівня взаємодії з природою, як правило, адекватний рівню її екологічної культури, котра прищеплюється людині в процесі виховання на основі екологічного імперативу. На погляд дослідниці, домогтися цього можна шляхом утвердження ноосферних підходів до виховання, шляхом зміни змісту й методів виховного процесу на пріоритетність ідей і принципів екогуманізму та природо відповідності. За такої умови екологічні норми, дотримувані у практиці життєдіяльності «стануть ноогуманістичною звичкою повсякденності» [Образ человека будущего, 2011: 142].

Слід підкреслити, що гуманізація вищої освіти з'являється перед сучасним студентом у вигляді: 1) підбору дисциплін гуманітарного циклу, що дають цілісне уявлення про людину, природу, суспільство та смисл людського буття, 2) змістового наповнення навчального матеріалу, спрямованого на виховання людинолюбства та природолюбства, 3) у насиченості усього освітньо-виховного середовища атмосферою партнерського рівноправного діалогу з викладачем (обов'язково — людинолюбцем). Перед викладачем вона виявляється у формі категоричного імперативу Іммануїла Канта (Immanuel Kant) з його ідеями про виховання людяності та створення морального закону в душі кожної людини. Окрім того, викладач, що осмислив і усвідомив необхідність здійснення даного соціально-морального процесу в сучасній дійсності, перетворює її на гуманістичній основі, і це означає, що з реалізацією цілей і змісту освіти, навчання й виховання він передає студентам соціальний моральний досвід, досвід взаємин між людьми й т.д. Педагогічні дії, вчинки викладача в навчально-виховному процесі й у поза аудиторний час мають суспільну значущість, тому що в них виражається особистісне відношення педагога до знань, до культури, до життя, до людей, до учнів. Це відношення ціннісно опосередковується студентами, стає чи може стати основою для подальшої оцінки дій і вчинків інших людей, характеру взаємин між ними, самооцінки дій і вчинків, особистісного відношення до світу, до людей і самого себе.

Гуманізація освіти, що веде до формування ціннісних орієнтацій особистості й піднесення рівня її духовності, без якого неможливою стає програма виживання людства й цивілізації, постає у якості загальної стратегії сучасної філософії освіти, маючи логічним своїм продовженням тактичну характеристику освітньо-виховних процесів — гуманітаризацію вищої вітчизняної освіти. Хоча окремі дослідники чітко розмежовують ці два споріднені процеси. Так, Олег Лебедев (Oleg Lebedev) визначає гуманізацію освіти «як багатосторонній процес, що охоплює зміну цілей освіти, його змісту, умов освітньої діяльності, ціннісних відносин учасників освітнього процесу», а гуманітаризація стосується «збільшення кількості гуманітарних дисциплін, розробку нових програм з нормативних гуманітарних дисциплін, виявлення гуманітарних аспектів у предметах, що розкривають основи природничих і технічних наук [Лебедев, 2004: 3]. Валентина Іванова (Valentina Ivanova) та Тетяна Левіна (Tatjana Levina) також вважають, що засобами гуманізації освіти є зокрема його гуманітаризація — «проникнення гуманітарного знання і його методів у зміст природничих дисциплін, а також

збільшення частки гуманітарної освіти в різних педагогічних системах освіти» [Иванова, Левина, 2013]. Отже, гуманітаризація вищої освіти є адекватним засобом її гуманізації і здійснюється через підвищення в навчальному процесі статусу гуманітарних дисциплін за умови суттєвих змін у їх змісті й особистісного спрямування вивчення цих дисциплін.

Загальноновизнаним є той факт, що результатом морально-гуманітарного розвитку особистості є організація її свідомої світоглядної діяльності у будь-якому, у тому числі й студентському, віці. З огляду на зазначене, у системі освіти засвоєння знань і набуття навичок повинне спиратися на володіння світоглядними практиками, які дозволяють людині довільно створювати необхідні для успіху її діяльності умови. Саме тому, переконаний Євген Пилипко (Evgen Pilipko), ключі до вирішення нинішньої кризи людства знаходяться в галузі «гуманітарних дисциплін» і насамперед — у сфері філософської науки, котра повинна дати людям теорію та практику, які «адекватні генетично властивому людині потенціалу розвитку її свідомості, включаючи й творчі здібності» [Образ человека будущего, 2011: 222].

У сучасній освіті структурно-змістові та процесуальні перетворення спрямовуються на підготовку високоосвічених і конкурентоспроможних фахівців, однак у змісті даних структурних компонентів є недостатнім акцент формування особистісних якостей людини майбутнього за допомогою соціогуманітарного комплексу дисциплін, які є стрижневими у виробленні нових світоглядних позицій, продиктованих вимогами часу.

Необхідність гуманітаризації вищої освіти в Україні пояснюється наявністю певних протиріч у змісті навчально-виховного, серед яких Наталія Нерух (Natalyja Neruch) виділяє такі: 1) відсутність умов для одержання знань, що забезпечують роботу внутрішнього механізму формування ціннісно-орієнтованої особистості, яка зможе реалізувати гуманістичні підходи та принципи у майбутній професійній діяльності; 2) недостатнє врахування духовних, культурологічних, моральних чинників, які мотивують входження до соціуму, реалізацію особистості в обраній спеціальності; 3) невизначеність ролі соціогуманітарних знань, соціогуманітарної підготовки у професійній аграрній освіті; 4) розбіжність між існуючим технократичним підходом до реалізації фахових знань та об'єктивних вимог сучасного гуманістично спрямованого освітнього процесу [Нерух, 2009: 2]. Окрім того, принцип гуманітаризації вищої освіти, що потребує посиленої уваги до особистості, максимального сприяння розвитку всіх її здібностей, фізичних і моральних якостей, може здійснюватися можливостями не лише гуманітарних, а й інших наук.

Отже, для вироблення практичного світогляду особистості та її ціннісних орієнтацій обов'язковою передумовою і контекстом є процеси гуманізації і гуманітаризації у вищій освіті.

Етика як методологічний орієнтир сучасного освітнього простору

У зв'язку з необхідністю вирішення проблем виживання людства акцент освітнього процесу повинен робитися на вихованні, у зв'язку з чим раціональним підходом до навчання у вищій школі слід вважати розвиток аксіологічного потенціалу особистості майбутнього фахівця, піднесення рівня його духовності, що в сукупності є не тільки шляхом набуття професійної компетентності, а й необхідністю космічної еволюції. За таких умов методологічним орієнтиром сучасного освітнього простору постає моральна філософія як фактор збагачення життєвого досвіду філософськими знаннями,

розширення моральної свідомості майбутніх фахівців і виховання «людського в людині».

У постійно змінюваному світі людина змушена й сама постійно змінюватися, точніше адаптуватися до нових умов життєдіяльності, однак в усі часи людину турбувало одне й те ж питання, визначене ще Іммануїлом Кантом (Immanuel Kant) і взяте за девіз учасниками Всесвітнього філософського форуму (Афіни, 23 січня 2012 р.) як думка, що об'єднує людство: яким бути, щоб бути людиною [Всемирный философский форум, 2012]. Відповідь на це запитання й дає етика як теоретична дисципліна, або, як її визначають сучасні дослідники, моральна філософія (практична філософія), що постає у глобалізованому світі методологічним орієнтиром сучасного освітнього простору.

Ще Джон Дьюї (John Dewey) у своїй аксіологічній концепції («Теорія оцінки», 1939) визначав етику як дисципліну, що вивчає перехід від оцінки чого-небудь до судження про цінність оцінюваного. Характерною рисою його прагматистсько-етичного підходу є розгляд моральних проблем у межах конкретних і специфічних ситуацій, де належною і правильною визнається поведінка, що веде в даній конкретній ситуації до найбільшого блага як для інших людей, так і для самої діючої особи, під добром — те, що відповідає вимогам, заданим ситуацією, а моральне завдання людини вбачається в забезпеченні найбільшої повноти блага в ситуації конфліктуючих вимог. Кожна моральна дилема, за Джоном Дьюї (John Dewey), унікальна, і конкретне співвідношення реалізованих і виношених ідеалів, що виникає з кожного окремого рішення, завжди становить світ, для якого ще не було прецеденту й для поведінки в якому ще не створене правило — моральне правило формулюється в кожній конкретній ситуації заново [Новая философская энциклопедия, 2010].

Моральна філософія хоч і надає людині визначення «справжньої цінності» на противагу «помилкової цінності», але й скеровує на таку лінію поведінки, за якої були б по можливості враховані всі включені в ситуацію цінності, адже «цінність є такою не в силу своєї дійсності, на відміну від хибності, а в силу того, що вона існує», як стверджує Джордж Герберт Мід (George Herbert Mead) [Новая философская энциклопедия, 2010]. Такий ситуаціонізм, або контекстуалізм моральної філософії, зазнавав критики за те, що не залишав місця для нагромадження морального досвіду, на що Джон Дьюї (John Dewey) відповідав: узагальнені уявлення про цілі й цінності існують у таких же формах, що й будь-які загальні ідеї, і «використовуються як інтелектуальні інструменти в судженнях щодо конкретних випадків мірою їхнього виникнення» і, як інструменти, вони створюються й випробовуються в їхній застосовності до цих випадків [Дьюї, 2001].

В «Етиці» (1908), написаній Джоном Дьюї (John Dewey) разом із Джеймсом Тафтсом (James Tufts), що протягом десятиліть залишалася однією з найбільш популярних у США книг з моральної філософії, вводиться розходження між «рефлексивною» (reflective) і «звичайною» (customary) мораллю. Під першою розуміються ті ідеї й правила, які виникають у процесі вирішення моральних проблем у конкретних ситуаціях; під другою — ті загальні моральні цілі й принципи, які формуються на основі повторюваних ситуацій і які можуть розглядатися в якості «операціонального а priori», перевіреного щораз і підтверджуваного в нових виникаючих ситуаціях прийняття моральних вирішень [Dewey, Tufts, 1978: 303]. Ці й інші прагматично-етичні ідеї Джона Дьюї (John Dewey) одержали застосування передусім, стверджує Рубен Апрусян (Ruben Апресян), у теорії виховання, зокрема морального [Апрусян, 1995].

Проблеми моралі й моральності відносяться до «вічних» дослідницьких і дискусійних тем, оскільки людину найбільше цікавить сама людина, інша людина й спільнота загалом, і небайдужою вона є до того, якою вона постає не тільки у власних, а й в їхніх очах.

Досліджуючи проблеми моралі й моральності як окремої особистості, так і суспільства загалом, сучасні вітчизняні дослідники Тетяна Аболіна (Tetyana Abolina), Анатолій Єрмоленко (Anatoliy Ermolenko), Віктор Лозовой (Viktor Lozovoy), Віктор Малахов (Viktor Malahov), Віктор Савельєв (Viktor Savelev), Михайло Тофтул (Mihaylo Toftul) й ін. одноставно наполягають на необхідності засвоєння не тільки засад етичного знання, а й більш глибокого філософського осмислення проблем моральної філософії з огляду на постмодерну ситуацію. Так, Анатолій Єрмоленко, визначаючи основою гідності людини «шанування природи», у праці «Соціальна етика й екологія» обґрунтовує застосування моральних належностей на засадах дискурсивної етики спільної відповідальності за умов сучасної екологічної кризи [Єрмоленко, 2010].

Анатолій Єрмоленко (Anatoliy Ermolenko) у роботі «Комунікативна практична філософія» трактує прикладну етику як практичну філософію, обґрунтовуючи її особливе значення у внесенні коректив до сфери ціннісних орієнтацій суспільства та способів регулювання соціальних конфліктів. «Необхідність пошуків нових морально-ціннісних орієнтацій та форм соціальної інтеграції зумовлена також руйнацією усталених етичних систем ... — зазначає науковець. — Ці пошуки посилюють інтерес до аксіології та філософії моралі» [Єрмоленко, 1999: 7].

Сума знань, котру надає моральна філософія (як і кожна наука), охоплює передусім фундаментальні дослідження, що торкаються моральності й моралі як властивості діючих індивідів, малих і великих соціальних груп, й об'єктом цих досліджень є людина як розумна істота. Однак фундаментальні ідеї етики надто абстрактні, а їхнє застосування до конкретного випадку вимагає роз'яснення: як до чинного законодавства додаються коментарі, так і до фундаментальних ідей етики потрібне обґрунтування їхнього застосування у визначених умовах діяльності людини. Саме тому як відповідь на суспільну необхідність виникають прикладні дослідження, які й стосуються поведінки індивідів в окремих галузях людської діяльності й у зв'язку з конкретними обставинами.

Прикладні дослідження Олександр Некрасов (Aleksandr Nekrasov) радить розглядати, поділяючи їх на кілька груп, що стосуються певних сфер життєдіяльності: 1) цінності життя (аборти, страта, евтаназія); 2) значення діяльності (співробітництво, партнерство, ненасильство); 3) науки (етика науки, біомедицинська); 4) професійної діяльності (педагогічна, військова, журналістська й ін.); 5) соціальної структури суспільства (класова, національна, релігійна тощо) [Некрасов, 2003: 163-166]. Безумовно, прикладні дослідження необхідно розглядати з опорою на фундаментальні, а також урахувувати, що прикладні дослідження є вищими досягненнями етики, оскільки є конкретним знанням на відміну від знання абстрактного (саме на рівні етико-прикладних досліджень і створюються власні теорії).

Моральна філософія сама по собі містить неабиякі освітньо-виховні можливості впливу самого етичного знання в сучасному освітньому просторі та постає також і фактором збагачення життєвого досвіду філософськими знаннями, розширення моральної свідомості майбутніх фахівців і виховання «людського в людині» — формування ціннісно-нормативної моделі світогляду особистості людини майбутнього.

Хочеться висловити тверде переконання у необхідності морального виховання сучасної особистості через освітні інституції, оскільки нормальні людські стосунки можливі у суспільстві, де суспільно вироблені норми, правила й вимоги моралі є власними поглядами та переконаннями особистості та сприймаються як звичні форми поведінки. Однією зі складових ціннісно-нормативної моделі світогляду особистості майбутнього фахівця є піднесення рівня етичної культури майбутніх фахівців шляхом вивчення теоретичних і практичних засад моральної філософії.

Морально-етичні знання, безумовно, мають необмежені освітньо-виховні можливості, оскільки простираються від усвідомлення й реалізації у взаємовідносинах з іншими людьми, суспільством і світом — до творчого осмислення й адаптації до життя особистісних морально-етичних установок і поглядів. Окрім того, сучасний період розвитку суспільства вимагає від працівників вищої школи спрямовувати роботу не тільки на формування професійно підготовленого, а й духовно багатого покоління.

Отже, спираючись на ціннісно-творчі засади філософії освіти в сучасному соціокультурному просторі (більш детально викладено у монографії «Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні»), визначимо гуманізацію та гуманітаризацію вищої освіти ключовим фактором особистісного самовираження та самореалізації майбутнього фахівця, а методологічним орієнтиром сучасного освітнього простору загалом і ціннісно-нормативної моделі світогляду сучасної особистості зокрема — моральну філософію [Берегова, 2012].

На наше тверде переконання, освіта як соціальний інститут повинна мати своїм смисловим стрижнем, зумовленим зростанням ролі особистості в інформаційному суспільстві, саме етичну її спрямованість. Етична спрямованість освіти особистості визначена вимогою самого життя («волею як сліпим пориванням до буття»), що потребує виховання людини в душі миру, взаєморозуміння, другодомінантності й толерантності, формування макромислення громадянина Світу, відповідність нормам глобальної етики, орієнтації особистості на високу відповідальність за долю своєї країни й людства загалом.

Етична спрямованість освіти своєю чергою передбачає культуровідповідність — ще один елемент сучасної моделі освіти, а разом із цим культури всієї людської цивілізації й одночасно складової частини й дзеркала культурної традиції власної країни, а також відбиття в освіті позитивної специфіки модернізації поля культури в умовах інформаційного суспільства, зумовленої виявом інформаційних рис традиційних культур.

Адекватність культурному й етнічному різноманіттю людства, виховання в людини толерантності до інших культур і систем цінностей, вироблення її соціальної й особистісної цілісності й домірності, подолання одномірності людини передбачає полікультурність освіти. Культурна компетентність особистості дає можливість полегшеного доступу до культурних цінностей інших націй і народів у мережевих взаємодіях, сприяє трансформації монологу у вільний діалог і полілог тощо.

І вище зазначене все більше сконцентровує думку про те, що сучасний період розвитку вітчизняного суспільства потребує розробки нової, прагматистсько-інструменталістської концепції філософії освіти, продиктованої як необхідністю навчати й виховувати постійно нові покоління (формуючи при цьому світогляд людини майбутнього), так і нагальною потребою вирішувати глобальні проблеми людства.

Висновки з частини 3

Насамкінець, слід конкретизувати основні методологічні вектори формування світогляду людини майбутнього у вищій школі. І ця конкретизація закономірно повинна, по-перше, спиратися на стан сучасної вищої освіти в Україні, продиктований зовнішніми й внутрішніми соціально-економічними, політичними й культурними процесами; традиційність вітчизняної освіти й тенденції до наслідування й копіювання різних моделей освіти. По-друге, слід ураховувати й мету української освітньої системи — формування нового (сучасного) практичного світогляду людини, який би краще поєднував її професійну діяльність з тими загальними світоглядними цінностями, закладеними в основу цієї системи.

Досягнення такої мети окреслюють певні стратегічні підходи до освітньо-виховної системи вищого навчального закладу, продиктовані не тільки вітчизняними соціально-економічними процесами, а й світовими проблемами, у ключі яких нами й було визначено основні методологічні вектори формування світогляду людини майбутнього у вищій школі.

Вектор перший: співвіднесення моральних засад сучасного вітчизняного суспільства (й особистості в ньому) із поліфонією глобальних трансформацій, у полі зору яких порушуються й вирішуються питання щодо можливості суб'єктів історії (людини й суспільства) впливати на їх розгортання, конструювати майбутнє заради свого виживання та розвитку.

Враховання у вітчизняному освітньому просторі постійних змін у моральному статусі сучасної молоді людини є обов'язковим, оскільки від загальносвітових процесів етичного характеру (наприклад, соціальний конструктивізм, культурний детермінізм, заперечення індивідуальної ідентичності, неприйняття традиціоналізму, заперечення універсалізму етичних принципів, невизнання трансцендентного походження етичних норм) на пряму залежить формування світогляду людини майбутнього.

Вектор другий: гуманізація й гуманітаризація вищої освіти, котрі в єдності синергетичного характеру можуть забезпечити відхід людства від споживацького ставлення до природи й суспільства.

Гуманізація і гуманітаризація вищої вітчизняної освіти полягає, по-перше, у підборі дисциплін гуманітарного циклу, що дають цілісне уявлення про людину, природу, суспільство та смисл людського буття; по-друге, у змістовому наповненні навчального матеріалу, спрямованого на виховання людинолюбства та природолюбства; по-третє, у насиченості всього освітньо-виховного середовища атмосферою партнерського рівноправного діалогу з викладачем-людинолюбцем.

Вектор третій: популяризація моральної філософії як шлях збагачення життєвого досвіду, розширення моральної свідомості особистості й виховання «людського в людині». Так, зокрема етику, як філософське вчення про мораль і моральність, вважаємо методологічним орієнтиром сучасного освітнього простору та підґрунтям ціннісно-нормативної моделі світогляду людини майбутнього.

Ураховуючи методологічну кризу сфері гуманітарних наук в Україні, перелік векторів формування світогляду людини майбутнього у вищій школі можна продовжувати й продовжувати. Так, наступним таким вектором вважаємо спрямування всієї вітчизняної освітньої системи на вироблення у людини майбутнього навичок логічного мислення, здатного в умовах вищої школи коригуватися вивченням логіки (вектор четвертий), про

що й плануємо говорити в наступних частинах тематичного спрямування «Філософія освіти: формування людини майбутнього у вищій школі».

References

- Апресян, Рубен. *Идеи морали и базовые нормативно-этические программы*. Москва: ИФ РАН, 1995.
- Берегова, Галина. *Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні*. Херсон: Айлант, 2012.
- Берегова, Галина. Філософія освіти: прагматистсько-інструменталістська концепція формування людини майбутнього. У *Future Human Image*. 3 (6), 2016: 31-45.
- Бодріяр, Жан. *Символічний обмін і смерть*. Львів: Кальварія, 2004.
- Ваховський, Леонід. *Філософія виховання західної цивілізації в епоху просвітництва*. Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 — теорія і методика виховання. Харків, 2002.
- Войтюк, Олекса. *Космополітизм в добу глобалізації*. У Інтернет-видання «Українське слово». 3 лютого 2010 р.: ukrslowo.org.ua/.../kosmopolityzm-v-dobu-lobalizatsiyi.htm.
- Всемирный философский форум*: <http://wpf.unesco-lee.org>.
- Дьюи, Джон. *Реконструкція в філософії*. Пер. с англ. М. Занадворова, М. Шикова. Москва: Логос, 2001.
- Єрмоленко, Анатолій. *Комунікативна практична філософія*. Київ: Лібра, 1999.
- Єрмоленко, Анатолій. *Соціальна етика та екологія. Гідність людини — шанування природи*. Київ: Лібра, 2010.
- Запесоцкий, Александр. *Образование: философия, культурология, политика*. Москва: Наука, 2002.
- Иванова, Валентина и Татьяна Левина. *Педагогика: Центр дистанционного обучения*. Красноярск, 2013. http://www.kgau.ru /distance/mf_01/ped-asp/index.html.
- Клепко, Сергій. *Філософія освіти в європейському контексті*. Полтава: ПОІППО, 2006.
- Коппель, Елена. *Глобалістика як нова інтегральна наука про сучасний світ*. <http://helen-koppel.narod.ru/030.htm>.
- Лебедев, Олег. Компетентностный подход в образовании. В *Школьные технологии*, 5, 2004: 3-12.
- Некрасов, Александр. *Этика*. Харьков: Одиссей, 2003.
- Нерух, Наталія. *Формування гуманістичної спрямованості майбутніх агрономів в процесі вивчення соціогуманітарних дисциплін*. Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 — теорія і методика професійної освіти. Київ: ДВНЗ Університет менеджменту освіти, 2009.
- Новая философская энциклопедия*. Институт философии РАН, 2010. <http://iph.ras.ru/elib/2251.html>.
- Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях*. Под ред. О.А. Базалука. Том 1. Киев: Кондор, 2011.
- Савельев, Віктор. *Етика*. Львів: Магнолія Плюс, 2005.
- Dewey, John. Tufts, James. *Ethics. The Middle Works of John Dewey, 1899-1924*. Vol. 5. Carbondale and Edwardsville, 1978.
- Soltis, Jonas. *An introduction to the analysis of educational concepts*. Reading, Mass. Addison-Wesley Pub. Co., 1978.

 References

- Apresyan, Ruben. *Idei morali i bazovye normativno-eticheskie programmy*. Moskva: IF RAN, 1995.
- Berehova, Halyna. *Osvitn'o-vykhovnyy potentsial filosofsk'kykh znan' u systemi vyshchoyi ahrarnoyi osvity v Ukraini*. Kherson: Aylant, 2012.
- Beregova, Galyna. Filosofiya osviti: pragmatistsko-instrumentalistska kontseptsiya formuvannya lyudini maybutnogo. «Future Human Image». 3 (6). Kiyiv: 2016:31-45.
- Bodriyar, Zhan. *Simvolichnyy obmin i smert*. Lviv: Kalvariya, 2004.
- Vahovskiy, Leonid. *Filosofiya vihovannya zahidnoyi tsivilizatsiyi v epohu prosvitnitstva*: avtoref. dis. ... d-ra ped. nauk: spets. 13.00.01 — teoriya i metodika vihovannya. Harkiv, 2002.
- Voityuk, Oleksa. Kosmopolitizm v dobu globalizatsiyi. *Internet-vidannya «Ukrayinske slovo»*. 3 lyutogo 2010 r. Rezhim dostupu: ukrslovo.org.ua/.../kosmopolityzm-v-dobu-globalizatsiyi.htm.
- Vsemirnyy filosofskiy forum*. Rezhim dostupa: <http://wfp.unesco-tee.org>.
- Dyui, Dzhon. *Rekonstruktsiya v filosofii*. Per. s angl. M. Zanadvorova, M. Shikova. Moskva: Logos, 2001.
- Ermolenko, Anatolyj. *Komunikativna praktichna filosofiya*. Kiyiv: Libra, 1999.
- Ermolenko, Anatolyj. *Sotsialna etika ta ekologiya. Gidnist lyudini — shanuvannya prirodi*. Kiyiv: Libra, 2010.
- Zapesotskiy, Alexandr. *Obrazovanie: filosofiya, kulturologiya, politika*. Moskva: Nauka, 2002.
- Ivanova, Valentina. Levina, Tatjana. *Pedagogika: Tsentri distantsionnogo obucheniya*. Krasnoyarsk, 2013. Rezhim dostupa: http://www.kgau.ru /distance/mf_01/ped-asp/index.html.
- Klepko, Sergey. *Filosofiya osviti v evropeyskomu konteksti*. Poltava: POIPPO, 2006.
- Koppel, Elena. Globalistika yak nova integralna nauka pro suchasnyy svit. *Lichnyy sayt Koppel E.A.* Rezhim dostupu: <http://helen-koppel.narod.ru/030.htm>.
- Lebedev, Oleg. Kompetentnostnyy podhod v obrazovanii. *Shkolnye tehnologii*. №5. 2004: 3-12.
- Nekrasov, Alexandr. *Etika*. Harkov: Odissey, 2003.
- Neruh, Natalya. *Formuvannya gumanistichnoyi spryamovanosti maybutnih agronomiv v protsesi vivchennya sotsiogumanitarnih distsiplin*: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.04 — teoriya i metodika profesynoyi osviti. Kiyiv: DVNZ Universitet menedzhmentu osviti, 2009.
- Novaya filosofskaya entsiklopediya*. Institut filosofii RAN, 2010. Rezhim dostupa: <http://iph.ras.ru/elib/2251.html>.
- Obraz cheloveka budushchego: Kogo i Kak vospityvat v podrastayushchih pokoleniyah*. Pod red. O.A. Bazaluka. Tom 1. Kiyiv: Kondor, 2011.
- Savelev, Viktor. *Etika*. Lviv: Magnoliya Plyus, 2005.
- Dewey, John. Tufts, James. *Ethics. The Middle Works of John Dewey, 1899-1924*. Vol. 5. Carbondale and Edwardsville, 1978.
- Soltis, Jonas. *An introduction to the analysis of educational concepts*. Reading, Mass. Addison-Wesley Pub. Co., 1978.